

ВІДКРИТЕ СЕРЦЕ

Юрій Миколайович Щербак

Журналіст, письменник, перекладач. Український письменник, сценарист, епідеміолог, публіцист, політик, еколог і дипломат. Автор близько 100 наукових робіт і двох десятків книг, а також ряду п'єс і кіносценаріїв. Доктор медичних наук, академік Академії екологічних наук України, член Співки письменників України. Майже тридцять років працював в Київському науково-дослідному інституті епідеміології та інфекційних захворювань імені Л.В.Громашевського. Брав участь в боротьбі з епідеміями холери та іншими захворюваннями на території України і Узбекистану, за що був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

З 1992 по 2003 рік був послом України в Ізраїлі, США, Мексиці, Канаді.

Літературну діяльність Юрій Щербак почав ще будучи студентом. Автор роману про проблеми трансплантації серця "Бар'єр несумісності".

Ім'я Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської премії, академіка АН УРСР Миколи Михайловича Амосова широко відомо як у нас в країні, так і далеко за її межами. Цю популярність М.М.Амосов здобув не тільки своєю важкою лікарською діяльністю на ниві легеневої і серцевої хірургії, не тільки завдяки новаторському науковому пошуку в області біологічної, медичної та психологічної кібернетики, а й в значній мірі як талановитий сучасний письменник і публіцист.

Літературна, письменницька популярність прийшла до професора Амосова відразу ж після виходу в світ його першого твору в серпні 1964 роки (автору-дебютанту йшов тоді п'ятдесят перший рік!), Коли на сторінках київського журналу "Веселка" були опубліковані початкові розділи повісті "Думки і серце". Незабаром за журнальним варіантом пішли видання повісті в Україні, в Москві, в ряді союзних республік, за ними — вихід "Думок і серця" за кордоном: в Чехословаччині, Польщі, Англії. Японії, Греції, Фінляндії, ФРН, Швеції, США. 23 видання за короткий час, мільйони читачів в усьому світі. У 1966 році побачили світ "Записки з майбутнього", в 1974 році — записки військового хірурга "ППГ-2266". Знову — успіх у читачів і критики, переклади на багато мов світу. І ось сьогодні, через роки після їх першого опублікування, повісті М.М. Амосова, зібрані в одній книзі, знову приходять до читача в композиційному порядку, відповідному напрямку часу: від минулого, від суворих днів Великої Вітчизняної війни ("ППГ-2266") через сучасні будні медицини ("Думки і серце") до її майбутніх звершень ("Записки з майбутнього"). Це дає можливість отримати найбільш повне уявлення про творчість письменника, дозволяє замислитися над моральними проблемами, що піднімаються їм, художніми особливостями його прози.

Є ще одне важливе питання, яке варто поставити собі, взявши в руки книгу "Думки і серце": чому, в силу яких причин вона витримала випробування часом? Адже з моменту появи "Думок і серця" пройшло вже майже 20 років — термін величезний для стрімкого ХХ століття. Здається, в цьому варто розібратися.

М.М. Амосову завжди щастило з критикою. Поява кожної його нової книги супроводжувалася численними рецензіями і відгуками, витриманими, як правило, в позитивній або надпозитивній тональності. "Правдивий і глибоко відчутий документ", — так відгукнувся про повість "Думки і серце" відомий американський хірург-кардіолог професор Майкл Де-Бейки. Ці його слова були як епіграф винесені на суперобкладинку видання книги М.М. Амосова в США. Слово "документ", "документальний" вимовляли не тільки колеги автора з медицини, а й літературні критики. Слово "документальний", багаторазово повторене в десятках рецензій, здавалося якимсь магічним ключиком, за допомогою якого можна було розгадати загадку такого загального і одностайного успіху повісті Амосова у читачів. У середовищі деяких письменників доводилося також чути думку про те, що Амосов, новачок в літературі, "бере" за серце читача насамперед документальністю своїх оповідань, сенсаційним розкриттям професійних медичних таємниць. У міркуваннях подібного роду — як би утішні вони не були для автора — вгадувалася якась поблажливість до писань "непрофесіонала", "людини з боку", тим більше що сам Амосов в своїх публічних виступах з усім цим погоджувався, заявляючи, що про літературу, мовляв, і не думав, а взявся за перо в хвилини душевних негараздів, щоб якимось скрасити тяжку смугу невдач в клініці. ("Професійним" письменником Микола Михайлович став набагато пізніше, в 1974 році, коли його прийняли до Спілки радянських письменників.) Відносячи книги Амосова до популярного в останні роки, але ієрархічно більш "низького", ніж роман, жанру документальної літератури, інші критики не розгледіли, що це, перш за все, проза художня, усім своїм корінням йде в справжність, невигаданість, неприглаженість, проза, несуча велику правду життя. Витоки цієї прози в великій реалістичні, правдолюбивих традиціях російської літератури XIX століття — в "Севастопольських оповіданнях" Л. Толстого, "Записках з Мертвого дому" Ф. Достоєвського, "Острів Сахалін" А. Чехова.

Генетичний зв'язок творів М.Амосова з цією традицією — очевидна. Досить згадати його повість "ППГ-2266". Створена на основі чисто медичного документа хірургічного щоденника польового похідного госпіталю (автор акуратно вів його в найтяжких умовах війни) повість "ППГ-2266" виходить за рамки звичайної книги військових спогадів, яких з'явилося чимало останнім часом. "ППГ-2266" — один з найбільш правдивих і хвилюючих творів про Велику Вітчизняну війну: за силою правди, художньої та документальної точності його можна поставити в один ряд з творами К. Симонова, В. Бикова, В. Панової та інших. Достовірність фактів, що не похитнута дистанцією часу, поєднується тут з виразністю і жвавістю деталей. Взяти хоча б опис першого дня війни: "Війна!.. Війна! Все відразу змінилося. Згадалося: в старій кінопересувці зупинилася плівка. Пат і Паташон в мовчанні застигли на екрані в безглузких позах. Потім з краю раптом поповзла брудно-рожева пляма, пожираючи простір і героїв. Секунди тиші — і крик: "Пожежа!" І немає вже фільму, смішних героїв, думок, потисків рук, теплоти плеча в напівтемряві... Паніка. Думка: "Спокійно! Не втратити обличчя". Так, не втратити. Скільки їх було, цих описів першого дня війни? Десятки докладних, немов старовинні фотографії, і ескізно-схвильованих, виписаних з усією ретельністю побутових деталей і перекручених суб'єктивною оптикою спогадів ... Ось ще одне:

амосовські. Своє. неповторне. На сторінках "ППГ-2266" постійно зустрічаємо живі і соковиті деталі, помічені пильним оком письменника. Ось, наприклад, картина зимової дороги, по якій тікали німці: "Все узбіччя усипане кинутими речами — колясками, подушками та порожніми валізами. Мабуть, тоді була відлига, все це потім примерзло до снігу. Усюди на деревах — примерзлий пух перин". Дотримуючись справді толстовської традиції, М.М. Амосов дає прозаїчний, приземлений, реальний образ війни як найбільшого народного нещастя. Для нього, лікаря, війна — це не грім і вогонь великих баталій, не сміливі штабні розробки наступальних операцій, а суцільні потоки поранених, змучених солдат, кров і смерть, виснажлива праця за операційним столом. Саме ця тіньова, маловідома сторона війни дасть можливість автору розповісти про безприкладну мужність радянських людей — солдат, офіцерів, лікарів, медсестер, розкрити, по суті, витоки нашої перемоги у війні. У повісті немає гучних слів, романтичних образів, патетичних ангорських монологів. Є сухувато-інформативні описи газової гангрени та сепсису, шоків і крововтрат. Але яка біль стоїть за цими чисто "медичними" розповідями! Перечитаємо ще раз сторінки, на яких Амосов розповідає про дівчину-розвідницю, що отримала смертельне поранення напередодні Дня Перемоги. Що може бути більш протиприродним, ніж загибель молодої дівчини, яка ще не пізнала радощів любові і материнства і так і не дожила до перемоги. Як стогін звучать слова: "Покійники не повертаються... Біди навалилися, смерті, немає порятунку. Будь проклята, війна!" Читаючи "ППГ-2266", особливо ясно усвідомлюєш де, як і коли сформувався М. Амосов як громадянин, мислитель, хірург і письменник: з вогню війни виніс він велику любов до людей, виніс відчуття постійної і тривожної відповідальності за людське життя, і цією благородною ідеєю особистої відповідальності кожного з нас перед іншими людьми, перед людством та історією пронизані кращі сторінки книг Амосова. Повість "Думки і серце", мабуть, найголовніший твір М.М. Амосова з усього опублікованого ним до цього часу. І справа не тільки в тому, що це була його перша повість, якій він віддав стільки душевних сил. Справа ще й у тому, що в цьому творі, який з'явився в середині 1960-х років (обставина важлива, якщо розглядати народження "Думок і серця" в загальному контексті розвитку радянської літератури), виразно вимальовуються — хотів свідомо того автор чи ні — риси літератури епохи науково-технічної революції. В "рваному" ритмі амосовської прози сухувата раціоналістичність наукового мислення дивним чином поєднується з імпульсивним, нервовим, — іноді на грані несамовитості, проникненням в драматичні таємниці життя і саму її біологічну сутність, ретельно приховану від стороннього погляду.

Напрошується порівняння письменницького стилю Амосова з хірургічною технікою, якою досконало володіє автор: немов би скальпелем відсікаючи все зайве і другорядне, оголювати найголовніше, саму суть людини: його серце і душу. Незвичайність "Думок і серця" в тому, що цей твір важко втиснути в прокрустове ложе будь-якого звичного канонічного жанру літератури. Що це? Роман? Повість? Спогади? Щоденник? Науково-популярний белетризований нарис? Справді, це повість, в якій відсутній наскрізний сюжет. Повість, значну частину якої займають не тільки скрупульозні технічні описи операцій і різних процедур, але де також

дається науково-популярний виклад своєрідного катехізису кібернетики. Це повість, що складається з декількох, на перший погляд мало чим пов'язаних між собою епізодів; нарешті, повість, в якій майже не індивідуалізовані характери персонажів, що оточують головного героя — професора Михайла Івановича.

І тим не менше — це повість у всій її суверенній відмінності від інших жанрів, що дає опис потоку життя в її стрімких, складних і драматичних зламах. Тут, як, втім, і у всіх інших творах Амосова, живе і бореться головний герой (назвемо його "ліричним героєм" по літературознавчій термінології, хоча який же він "ліричний"?), який веде свою розповідь від першої особи, що додасть розповіді нехай суб'єктивний, навіть в чомусь егоцентричний, але зате глибоко щирий, довірчий характер. Якщо ми не дуже чітко уявляємо собі образи колег Михайла Івановича і хворих, яких він лікує, то діалектика душі героя, його духовний, моральний портрет виписані з переконливою ретельністю. Повість "Думки і серце" показала, які багаті можливості таїть в собі сучасна проза в її сміливих пошуках нових пластів життя, нових стильових форм. Недаремно згадати слова видатного радянського літературознавця і теоретика мистецтва М.М.Бахтіна (1895-1975) про розширення меж сучасного роману: "Роман — що стає і неготовий жанр, на наших очах ще не затвердив кістяк роману і ми не можемо передбачити всіх його пластичних можливостей... Роман часто переступає межі художньої літературної специфіки, перетворюючись то в моральну проповідь, то в філософський трактат, то в прямий політичний виступ". Чи не це "порушення" кордонів "художньої літературної специфіки" спостерігаємо ми в "Думки і серце"? Вже коли ми згадали М.М. Бахтіна, то попутно варто звернути увагу на ще одну особливість прози Амосова, особливість, настільки цінується Бахтіним у письменників: діалогізм цієї прози, її пошукова діалектична суперечливість, змішання в герої суперечливих почуттів і оцінок. Безперервно — від початку і до кінця повісті — головний герой думає, коливається, вирішує, сумнівається, робить вибір, постійно і люто сперечається сам з собою, ведучи нескінченний внутрішній діалог, поправляючи, схвалюючи чи соромлячи самого себе. Герой "Записок з майбутнього" прямо висловлюється на цю тему: "Письменники і соціологи дуже наївні: завжди зображують людину в одному плані. Ніби вона хоче чогось одного. Насправді суцільні протиріччя. Зараз — одне; через хвилину — інше. Або ще одночасно і те, і те". Зауважимо: наївні погані письменники, погані соціологи. Хороші письменники (а серед них і Амосов) знають, як неоднозначна і суперечлива людина, як багатовимірний її внутрішній світ. Повість "Думки і серце" починається зі смерті. З поразки. Смерть, на жаль, постійно супроводжує роботу будь-якого лікаря, тим більше хірурга, ще більш — хірурга-кардіолога. Це в житті. Але чи не занадто багато смертей в літературному творі?

Ні. Разом з героєм Амосова проходимо ми скорботними лабіринтами людських страждань, з героєм втрачаємо, здавалося б, назавжди надію ("Я не хочу жити в цьому жахливому світі, в якому ось так вмирають дівчатка..."), і разом з героєм із завзятістю, гідної найвищої поваги, починаємо все знову: знову готуємося до нової, ще більш складної операції на серці. Тому що так велить вищий моральний закон — закон доброти, співчуття, участі. В цьому — в подоланні майже нелюдських труднощів, як би фізично відчутних нами, в

перемогах над смертю, а цих перемог чимало, знаходимо ми надію. Повість начисто позбавлена легкого оптимізму, красивих фраз, пустопорожніх, заколисуючих, райдушних, дзюркотливих слів.

Тут все як у житті суворо, складно, не "жартома", а по-справжньому. Це справжня правда, важка правда. Правда, не розслаблююча нас, а що зміцнює наш дух, нашу віру в велич людини і невичерпність її творчих сил, які перемагають смерть. І як очищення, подібно катарсису в давньогрецькій трагедії, звучать останні слова повісті: "А вже були: дівчинка з бантами, Шура, Сіма... І ці двоє: Альоша і Надя. Потім Саша. І ще багато інших... Вони всі тут вмирили, в цих палатах. І зараз присутні. Нагадують. Не дають забути про головне... А що головне? Можливо, совість?" М.М.Амосов завжди пише про головне: у нього немає часу, немає бажання писати "просто так". У цьому бачиться один з головних секретів його успіху у читачів. Амосову не треба вигадувати або "домислювати" своїх героїв, не треба їздити в творчі відрядження в пошуках "життєвого матеріалу" — він пише тільки про найголовніше, найближче, вистраждане. Про це — і його науково-фантастичні "Записки з майбутнього". Автор здійснив тут надзвичайно цікавий експеримент: герой повісті професор Іван Миколайович Прохоров виступає в подвійній, амбівалентній ролі: як вчений-фізіолог, лікар і... як хворий. Смертельно хворий. Амосов як би переміщує свого героя зі світу хірургів в інший світ — світ пацієнтів, що живуть в очікуванні смерті. Він хоче розібратися, що коїться в душі людини, ураженої невиліковною недугою. Такий сюжетний хід посилює драматургію роману, хоча, на відміну від попередніх творів, в "Записках з майбутнього" відчутні деякі надмірності за частиною науково-популярних відомостей, що стосуються фізіології людини. Як сказав один дотепник — "Занадто багато калію, занадто мало любові". Звичайно, можна полемізувати з такими наївними висловлюваннями героя: "Щастя — це всього лише порушення центру задоволення", однак не можна не помітити, що і цьому супер-кібернетизованому лікарю притаманні прості людські почуття: йому дуже хочеться жити. Крізь все хитросплетіння медично-фізіологічних проблем, що вирішуються героєм, пробивається його простий і ясний, як заповіт, висновок: "Творчість є самою людською рисою". Творчий початок, одержимість в науці визначають характер професора Прохорова, наповнюючи його самотнє і не дуже радісне життя сенсом. Експеримент Прохорова по анабіозу відкриває не тільки перспективи збереження і продовження життя як біологічного феномена, він значний також і в світоглядному, філософському плані — адже Прохорову належить заглянути за горизонти нашого часу, перед ним відкривається рідкісна можливість побачити на власні очі майбутнє, порівняти його з минулим. Футурологічний експеримент з "посилкою" або "відправленням" героя в майбутнє сам по собі цікавий і значимий, і їм користувалися багато авторів різних утопій. Згадаймо феєричну комедію "Клоп", "героя" якої, архиміщанина А.Присипкіпа, В.Маяковський відправив у далеке майбутнє. Мета Маяковського була ясна — в гострому, гротескному зіткненні минулого з майбутнім оголити всю нікчемність Присипкіпа. Мета Амосова діаметрально протилежна: нам не соромно буде за Прохорова, він може гідно представляти наш час в XXI столітті. Не будемо гадати, яким побачить світ через 20-30 років професор Прохоров. Віриться, що

письменник до кінця доведе свою цікаву футурологічну розвідку і повідає читачам про те, яким, на його думку, повинен бути і може бути світ майбутнього. Ясно лише, що це буде світ, "який об'єднує людей, а не роз'єднує їх", як про це мріє герой "Записок з майбутнього".

...Отже, три повісті М.Амосова — три правдивих, талановитих оповідання "про час і про себе". Світ медиків під гострим пером письменника відкриває свої неприступні для непосвячених кордони, перетворюючись в мініатюрну модель всього світу, макрокосмос, де все, як у великому світі, — киплять шекспірівські пристрасті, є любов і зрада, одвічне прагнення до гармонії і людська біда... повісті Амосова, висловлюючись його ж словами — нагадують. Опис життя, наприклад. Вони будять нас, змушують відволіктися від дрібної побутової метушні. Вони не дають забути про головне. Читаючи М.М.Амосова, в який раз замислюєшся над дивним творчим гібридом: з'єднанням літератури і медицини. Відразу ж згадуються імена письменників-лікарів — Ф.Рабле, Ф.Шіллера, В.Даля, А.Конан-Дойля, А.Чехова, В.Вересаєва, С.Моема, Т.Бой-Желенського, М.Булгакова, А.Кроніна, філософа А.Швейцера та багатьох інших. Ці імена — на вершині айсберга, а в його основі — тисячі лікарів, що чудово володіли пером, створили цікаві мемуарні, прозові, публіцистичні твори.

Ось цікаве свідчення: Л.Ф.Змеєв (1832-1901), видатний історик російської медицини, склав біобібліографічний довідник "Російські лікарі-письменники", що вийшов в п'яти випусках у 1886-1892 роках. До збірки було включено все, написане лікарями: кілька тисяч назв робіт, опублікованих майже двома тисячами російських лікарів! А скільки творів написано лікарями в ХХ столітті! Очевидно, недарма була створена європейська асоціація лікарів-письменників, яка регулярно скликає свої конференції. Адже медицина і література виростають з одного гуманістичного кореня пильного інтересу до людини, співчуття до нього, бажання полегшити його тілесні і душевні недуги. Специфічне лікарське світовідчуття, розуміння біологічної підоснови багатьох життєвих явищ і станів, тверезий погляд на речі, точність в описі деталей завжди відрізняли письменників-медиків. Ці риси властиві повістям Амосова.

Літературна творчість Миколи Михайловича не вичерпується цими трьома повістями. Після операцій, які вимагають напруження всіх сил, в клініці Київського інституту серцево-судинної хірургії, директором якого він є, після щоденної роботи в відділі біокібернетики Інституту кібернетики АН УРСР імені В.М. Глушкова, яким він керує з 1960 року, М.М. Амосов ще й щовечора працює над публіцистичними статтями, філософськими есе, науковими монографіями, полемічними виступами на теми захисту здоров'я людини, над циклом спогадів про пережите. Мені пощастило познайомитися з рукописом цих спогадів до опублікування в журналах "Веселка" і "Наука і життя". Називаються вони символічно: "Книга про щастя і нещастя".

Відбулася ще одна цікава зустріч з письменником Амосовим. Уродженець Вологодщини (Микола Михайлович Амосов народився 6 грудня 1913 року в селі Ольхово Череповецького району Вологодської області), він з великою любов'ю і талантом розповідає про рідну північну російську сторону; про людей, з якими звела його доля. На все життя зберіг він ніжну вдячність до матері — самовідданої

сільській акушерки, скромної трудівниці медицини, в будь-яку неgodу безвідмовно допомагала людям. У селянському, робітничому роді Амосових були вигадники і умільці, що з'єднували в собі фантазію і кмітливість, відчайдушність і завзятість. Чи не ці якості успадкував молодий Микола Амосов, мрійник і книжник, який сконструював в свої 16 років машину для укладання дощок в штабелі, в 18 років — прямоточний котел, в 24 роки — не багато, не мало! — штучне серце, а в 26 років — гігантський трансконтинентальний літак з паросиловим двигуном!

Один із сучасних письменників-фантастів висунув ідею, згідно з якою час можна уявити не у вигляді нескінченної прямої лінії, а в вигляді кільця, в якому майбутнє змикається з минулим: минуле сприймає сигнали майбутнього, які читаються, як передбачення майбутнього, як натхнення, захоплення. Майбутнє хірурга-кардіолога зі світовим ім'ям, який розробив в 1957 році одну з перших в історії медицини моделей апарату штучного кровообігу, мабуть, послало потужні імпульси в 1937 рік студенту Архангельського медичного інституту, який ночами сидів над кресленнями штучного серця; креслення ці збереглися, і їх автор зміг переконатися, що принцип роботи апарату був намацаний їм безпомилково: подібний пристрій було створено в 1970-х роках (!) і випробувано на тваринах і людях. Дивацтва долі полягали ще в тому, що випускник двох інститутів медичного і заочного індустріального (йому пророкували блискуче інженерне майбутнє) став хірургом... чисто випадково. Мріяв же бути фізіологом... Подальша біографія М.М. Амосова ясно і досить докладно прочитується в його книгах — не тільки в художніх, а й таких, як "Моделювання мислення та психіки" (1965 р.), "Хірургія потоків серця" (1969 р.), "Фізична активність і серце" (1975 р.), "Роздуми про здоров'я" (1978 р.), "Алгоритми розуму" (1979 р.). Все життя, діяльність і творчість Миколи Михайловича Амосова натхненні ідеєю подолання: подолання душевної і фізичної слабкості, байдужості, ліні, подолання хвороб, більшість з яких породжуються самою людиною, неправильним способом життя; подолання несприятливих обставин і, нарешті, самого часу; його постійної нестачі. Академік Амосов особистим прикладом показує, як можна розширити зону активного радісного буття. Звідси — його мудрість та іронічність. "Хворі душевні переживання мізерно малі в порівнянні з драмами смертей, що бачу (і відчуваю!) Щодня... На них і витрати", — пише він у своїх "Спогадах". Відкрите серце. Мова йде не тільки про відкрите в ході операції серце хворого, але і про серце лікаря, письменника, філософа. Колись російські філософи П. Флоренський і П. Федоров вважали, що серце є орган шанування. Серце Миколи Михайловича Амосова відкрито для всіх людей, відкрито всім болям і радощам нашого неспокоїного світу. Воно дійсно є орган шанування і розуміння людини, співчуття до нього.

1984 р.

"Микола Амосов. Спогади сучасників" (видано російською мовою)
Київ, Видавничий дім "Особистості", 2015